

načavana s počinjenjem ratnoga zločina. Ipak, u Hrvatskoj/Jugoslaviji revolucija je podrazumijevala i konkretne žrtve.

Nakon zaključnih razmatranja slijedi najopsežnije poglavlje s izvornim dokumentima vezanim uz istražni i sudski postupak protiv Kuveždića. Glavni dio dokumenata čuva se u fondu Okružnoga narodnog suda za grad Zagreb u Državnom arhivu u Zagrebu. Radi lakšega korištenja i razumijevanja objavljeni dokumenti popraćeni su dodatnim objašnjenjima u bilješkama te popisom korištenih kratica. Tako objavljeni dokumenti nisu „opterećeni” interpretacijama i dopuštaju da čitatelj sam pronađe svoje odgovore ili pak otvori neka nova pitanja.

Na kraju možemo sa sigurnošću reći da nam autori u svojoj knjizi o Živanu Kuveždiću nisu ostavili mnogo neodgovorenih pitanja. Detaljno i sistematično pokazali su da je osnovni i najvažniji zadatak pravnoga sustava ocijeniti stupanj krivnje i odrediti razmjernu kaznu. Dokumenti objavljeni u ovoj knjizi prikazuju cjelovit istražni i sudski proces, od Kuveždićeve prve izjave pa sve do izvršenja smrtne presude. U skladu s tim postavlja se pitanje koliko je sud uistinu uspio procijeniti Kuveždićevu krivnju i je li izrečena presuda odgovarala težini počinjenog djela. Jednako tako postavlja se pitanje je li sud doista sudio po profesionalnoj savjesti i odgovornosti te koliko je zapravo bio korišten kao instrument političke moći. Osim kažnjavanja krivaca, sudovi su trebali potvrditi legitimitet nove vlasti, onemogućiti potencijalne neprijatelje i osigurati redistribuciju bogatstva. Iako je to pravilo vrijedilo za cijelu poratnu Europu, njezin istočni dio mnogo je duže zadržao svoj „revolucionarni” element kao dominantan. Između tih krajnosti, i u složenom kontekstu „surovoga mira”, kako to prikladno naziva Mark Mazower, utkana je sudbina Živana Kuveždića kao i mnogih pojedinaca o kojima hrvatska historiografija tek mora dati odgovor jer, kako i autori napominju, upravo pojedinačno odražava svu složenost općega.

Martina Grahek Ravančić

Stipe Kljaić, *Nikada više Jugoslavija. Intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1929. – 1945.)* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2017), 436 str.

Stipe Kljaić znanstveni je suradnik Hrvatskoga instituta za povijest. Ova je knjiga nastala na temelju njegove doktorske disertacije obranjene 2015. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. U odnosu na nju, naglašava autor, knjiga je poboljšana i proširena, a iz tiska izlazi kao rezultat osmogodišnjega rada. *Nikada više Jugoslavija* objavljena je u sklopu projekta „Hrvatska u 20. stoljeću: modernizacija u uvjetima pluralizma i monizma” voditelja dr. sc. Zdenka Radelića, koji financira Hrvatska zaklada za znanost. Nakon predgovora i uvodnoga dijela slijedi sedam većih poglavlja s nizom podcjelina i zaključkom, a tu su i popis izvora i literature, popis kratica i kazalo imena. Knjiga je opremljena i mnoštvom crno-bijelih fotografija.

U uvodnom dijelu (str. 11 – 30) autor najprije ukratko ocrtava različita shvaćanja uloge intelektualaca od antike pa sve do XX. stoljeća. Kljaić naglašava primarni interes za intelektualce koji su pozdravili stvaranje hrvatske države 1941., iako zahvaća širu inteligenciju 1929. – 1945. godine. Tematsku os postavlja oko njihovih stavova

prema nacionalnom i socijalnom pitanju. Potom daje pregled niza autora koji su pisali o hrvatskim intelektualcima toga vremena, a dio je posvećen i problematizaciji određenih teorijskih i metodoloških fenomena te definiciji vlastitoga pristupa tematici. Na kraju uvodnoga dijela opisuje izvore kojima se koristio u radu.

Prvo, ujedno najopširnije poglavlje knjige, „Podvojena nacija” (str. 33 – 121), podijeljeno je u pet potpoglavlja. Autor prikazuje ključne intelektualne grupacije počinjući s hrvatskim nacionalistima koji su 30-ih godina djelovali neovisno o Ustaškom pokretu, od ideoloških protivnika prozvani „frankovačko-klerikalnim pokretom”, no na njih su utjecali i intelektualci poput Milana Šufflaya i Ive Pilara. Kljaić navodi nekoliko važnih imena i časopisa toga razdoblja i upozorava na heterogenost hrvatskoga nacionalističkog pokreta. Generalno su pozdravili stvaranje Nezavisne Države Hrvatske (NDH), međutim cijelo vrijeme njezina postojanja, tvrdi autor, prisutan je određeni animozitet između „ustaša povratnika” i hrvatskih nacionalista, što je osobito vidljivo od 1943. godine.

Potom, uglavnom na temelju postojeće literature, Kljaić opisuje razvoj Ustaškoga pokreta i Pavelićev prijelaz od „republikanizma i demokracije” prema fašizmu i nacionalsocijalizmu. Osvrće se i na sličnosti i razlike između talijanskoga fašizma i ustaštva, a onda i na idejna razilaženja na liniji Starčević-Pavelić te izgradnju „ratničkoga mentaliteta” ustaša, suprotstavljenog pacifizmu koji je zagovarala Hrvatska seljačka stranka. Ustaški se pokret 1941. posvetio i „kulturnom prevrednovanju”, među ostalim književnosti i filozofije, no mnogi su stali u obranu stvaralačke autonomije, pa se odustalo od „ustaške kulturne revolucije”.

Nadalje, analizira se Hrvatski katolički pokret i njihovi sukobi s liberalnom, antiklerikalnom strujom u Austro-Ugarskoj, ali i unutarnja neslaganja među vodećim pripadnicima klera. Iako je katoličko vodstvo generalno pozdravilo jugoslavensku državu, hrvatski nacionalizam nakon 1918. upravo u katolicizmu pronalazi mjesto otpora jugoslavenskom unitarizmu. Autor upućuje na podjele unutar samoga katoličkog pokreta u vezi s političkim angažmanom Crkve i na početne nesuglasice između njih i režima, koje će se s vremenom produbiti. Tridesete godine označava kao trenutak kada katolička inteligencija prihvaća hrvatski državotvorni pravac. Nezavisna Država Hrvatska dobila je veliku potporu katoličkih krugova u trenutku osnivanja, no već se 1941. pojavljuju prve kritike usmjerene režimu.

Sljedeća podcjelina prikazuje idejne zasade intelektualaca iz Hrvatske seljačke stranke, koju autor analizira unutar pokreta agrarizma koji je postojao u nekoliko europskih zemalja u međuraću. Prije svega se to odnosi na braću Radić i Vladka Mačeka, no spomenut je i niz drugih pojedinaca koji su gradili na temeljima koje su njihovi utjecajni prethodnici ostavili, a koji su kasnih 30-ih godina polemički nastupali protiv ideoloških protivnika unutar hrvatskoga nacionalnog pokreta. Upozorava se na važne doprinose seljačkih ideologa u kulturno-znanstvenoj produkciji, prije svega na području etnologije i etnografije.

Dio o komunističkim intelektualcima Kljaić započinje uvidom u marksističko shvaćanje nacionalnoga pitanja, koje je dolazilo u više varijacija. Tako su se i u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca različite frakcije komunista razilazile oko nacionalnoga pitanja. Tendencije koje se prema nacionalnom pitanju pojavljuju kod pojedinih hrvatskih komunista autor opisuje kao „lijevi” nacionalizam. U sklopu toga javlja se i pojačano zanimanje hrvatskih komunista za nacionalnu povijest, iako internacionalna sastavnica njihove ideologije pritom ne gubi na snazi. Hrvatski su komunistički intelektualci imali ambivalentna stajališta prema nacionalnom pitanju, piše Kljaić,

ono je bilo tek jedan od kotačića revolucije koja treba donijeti konačno rješenje – unutar nove jugoslavenske države.

U drugom poglavlju knjige, „*Antemurale Christianitatis* protiv narodnoga jedinstva” (str. 123 – 187), govori se o shvaćanju pojma narodnoga jedinstva kod pojedinih hrvatskih intelektualaca. Većina njih nakon uspostave Šestosiječanjske diktature odbacuje jugoslavensku ideju i inzistira na razlikama između hrvatske i srpske kulture, koje su onemogućavale uspostavu jugoslavenske zajednice. Autor potom analizira recepciju rasnih ideja, a onda i različite pokušaje „ukidanja” slavenske komponente hrvatskoga naroda nastankom NDH.

Dalje Kljaić analizira tzv. balkanizaciju hrvatskoga naroda, kojoj se najžešće suprotstavljaju s jedne strane intelektualci prozapadnih sklonosti, a s druge oni koji su primarnu ulogu davali katolicizmu Hrvata istovremeno osporavajući „amerikanizam” i boljševizam. Pritom je specifičan i originalan, piše autor, hibrid zapadnoga i orijentalnoga utjecaja kakav je nastao u NDH, gdje su muslimansko stanovništvo nastojali uklopiti u hrvatsku naciju.

Prikazan je potom razvoj jugoslavenstva od „hrvatskoga idealizma do velikosrpskoga pragmatizma”, pri čemu je ideja nacionalne posebnosti unutar Jugoslavije sve do uspostave Banovine Hrvatske bila potisnuta u korist unitarizma. Slijedi poglavlje gdje se opisuju različiti osvrti na „dinarsku rasu”, od afirmirajućih do onih kritičkih. Tako su prvi govorili o superiornosti, a drugi o barbarstvu dinarske rase. Kljaić piše: „Zajednička misao glorifikatora i kritičara dinarske rase ležala je u uvjerenju da ljudsku narav isključivo determiniraju povijest, geografija i biologija” (str. 174).

U posljednjem potpoglavlju ovoga dijela knjige Kljaić se bavi „autonomaštvom” dalmatinskih građanskih elita, koje su veći dio međuratnoga razdoblja „stajale na braniku” integralističkoga jugoslavenstva. Kako se s vremenom i razvojem situacije ta ideja kompromitirala, početkom rata povećava se i sklonost uključivanju u komunistički tabor, no pojedinci prilaze i četnicima.

Poglavlje „Izbjegavajući kapitalizam i komunizam” (str. 189 – 228) obrađuje niz uglavnom katolički orijentiranih intelektualaca koji su tražili srednji put između dvaju spomenutih sustava. Na teorijskoj se razini daje pregled razmišljanja o temi odnosa države i pojedinca, a potom se prikazuje kakva su bila stajališta tih intelektualaca o konkretnim problemima onoga vremena. Mnogi među njima kritizirali su koncept totalitarne države zagovarajući ideje poput katoličkoga korporativizma, solidarizma i kooperativizma, za koje su smatrali da znatno bolje odgovaraju duhu hrvatskoga naroda nego nacionalsocijalizam i fašizam. S druge se strane u dijelu hrvatskih nacionalista i pripadnika Ustaškoga pokreta javlja nekritičko prihvaćanje talijanske i njemačke ideologije, međutim, ističe autor, „ustaški pokret nikada nije razvio dosljednu ideologiju društvenog uređenja” (str. 227).

U poglavlju „Marksizam – od intelektualne mode do realpolitike” (str. 229 – 266) autor upozorava na kritiku marksizma u Hrvatskoj, ističući da je stizala uglavnom s katoličkih i konzervativnih pozicija, a mnogo rjeđe s liberalne ili „biologističke” pozicije. Označava vrijeme od 1928./1929. pa do 1933. kao razdoblje „hrvatske koncentracije” protiv velikosrpskih tendencija, vidljivo i u djelovanju Matice hrvatske, koja se potom okreće protukomunističkom diskursu iako je marksizam ostao prisutan u kulturnom djelovanju sve do uspostave NDH. Opisuje kritike katoličkih i nacionalističkih intelektualaca upućene, među ostalima, Miroslavu Krleži i Augustu Cesarcu, a onda se bavi i pojedincima koji su se upustili u dublju analizu marksističkoga odnosa prema državi i društvu, gdje je nekima posebno problematičan bio „nacionalni

nihilizam” marksista. Ovaj dio Kljaić završava prikazom nekolicine „otpadnika komunizma”, odnosno političkih preobraćenika koji su naknadno odbacili komunizam kao moguće rješenje društvenih i političkih problema vremena.

Poglavlje „Konac liberalizma” (str. 267 – 290) prikazuje slabljenje liberalne ideje u međuratnom razdoblju. Slično kao i u prethodnom poglavlju, naglašava se uloga katoličkih intelektualaca, koji su uz hrvatske nacionaliste – doduše s različitim pozicija – predvodili napade na liberalizam. Ipak, Kljaić označava 1928./1929. kao trenutak kada je dobar dio liberala prihvatio hrvatsku nacionalnu ideologiju, a osim toga navodi da je 30-ih godina marksizam preuzeo mjesto „primarnoga neprijatelja” kršćanskoga morala. Na kraju analizira položaj liberalne ideje u NDH, gdje je „nacionalizam iznad individualizma”, a pojedinci su progonjeni zbog stajališta koja su odstupala od službene ustaške paradigme iako unutar samoga pokreta mišljenja ni u kojem slučaju nisu bila uniformna.

Sljedeće poglavlje, „Hrvatsko pitanje u ratu” (str. 291 – 351), počinje analizom suvereniteta NDH iz vizure pojedinih hrvatskih intelektualaca onoga doba u doticaju s tada značajnim europskim utjecajima i idejama teoretičara poput Carla Schmitta, Othmara Spanna i Rudolfa Kjelléna. Ustaška je država svojim uređenjem bila sličnija njemačkom nego talijanskom savezniku, a fašistički ideal „totalne države” nije bio dijelom ustaške ideologije, objašnjava autor. Pavelićeva diktatura nije naišla na svesrdno odobravanje intelektualaca, Kljaić navodi nekolicinu njih koji su osporavali i kritizirali način vođenja države, ističući inicijative veće skupine u Hrvatskom državnom saboru 1942., a poslije i skupinu intelektualaca oko časopisa *Spremnost*. Nadalje, prikazana su geopolitička razmatranja autora u čijim su tekstovima dominirale ideje o pripadnosti zapadnoj civilizaciji i Drini kao „granici dvaju svjetova”. U posebnim se potpoglavljima obrađuju kompleksne teme statusa Bosne i Hercegovine u odnosu na Hrvatsku, a onda i „muslimansko” i „pravoslavno” pitanje.

Završno poglavlje, „Jugoslavija od Ravne gore do Jajca” (str. 353 – 382), za svoj predmet uzima ratni razvoj partizanskih i četničkih koncepcija Jugoslavije i ocrtava temeljne ideje njihovih vođa. Autor pokazuje motivaciju onih hrvatskih intelektualaca koji su stupili u jedan od tih pokreta, pri čemu je, jasno, partizanski imao znatno veću potporu. Mnogi su se hrvatski orijentirani intelektualci u NDH sustavno suprotstavljali njihovim tezama smatrajući ih primarno velikosrpskim, odnosno protuhrvatskim pokretima. Osobito se tu ističu suradnici časopisa *Spremnost*.

Kljaić je ovom knjigom obuhvatio izrazito kompleksno i turbulentno razdoblje hrvatske povijesti, ono koje će vjerojatno još dugo vremena uzburkavati duhove znanstvene i šire javnosti. Iako je svoj interes usmjerio na specifične skupine intelektualaca s naglaskom na nacionalno, a onda i socijalno pitanje, uspio je ocrtati ključne tendencije onovremenih intelektualnih strujanja u širem aspektu čineći pozitivan iskorak od mikrohistorijskih tema koje često ostaju nepročitane i u užoj znanstvenoj zajednici. Na ostalim je povjesničarima sada da se prihvate dopunjavanja „praznih mjesta”. Intelektualna historija, čini se, posljednjih godina postaje sve raširenija u hrvatskim historiografskim promišljanjima, a studije poput ove ostavljaju dobre temelje za daljnja istraživanja i nove spoznaje.

Dino Staničić